

О. В. Ляхова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Розширення значень слів як динамічний процес в лексико-семантичній системі сучасної української мови

Ляхова О. В. Розширення значень слів як динамічний процес в лексико-семантичній системі сучасної української мови. У статті окреслено місце і роль семантичної номінації в лексико-семантичній системі сучасної української мови. Установлено, що семантичні зміни найбільшою мірою відповідають внутрішній властивості мови до продукування нових назв і понять, закону економії мовних засобів. Розглянуто активну дію процесу розширення семантики лексичних одиниць і з'ясовано основні семантичні й словотвірні причини цього явища.

Ключові слова: *семантична номінація, розширення значення слова, детермінологізація, термінологізація, енантіосемія, денотат, повторна реалізація словотвірної моделі.*

Ляхова О. В. В статье очерчено место и роль семантической номинации в лексико-семантической системе современного украинского языка. Установлено, что семантические изменения в наибольшей степени соответствуют внутреннему свойству языка к продуцированию новых названий и понятий, закону экономии языковых средств. Рассмотрено активное действие процесса расширения семантики лексических единиц и выяснено основные семантические и словообразовательные причины этого явления.

Ключевые слова: *семантическая номинация, расширение значения слова, детерминологизация, терминологизация, энантиосемия, денотат, повторная реализация словообразовательной модели.*

Lyakhova O. V. The generalizations of words' meanings as dynamic process in the lexico-semantic system of modern Ukrainian. The article defines the value and the role of semantic nomination in the lexico-semantic system of modern Ukrainian. It is set that semantic transformations correspond with language's own property to create new names and meanings, to economize the language means. The active action of generalization of words' meaning, its basic semantic and word-forming reasons are determined.

Key words: *semantic nomination, generalization of word's meaning, determinologization, terminologization, enantiosemy, denotatum, derivational model's repeated realization.*

Одним із найбільш яскравих і динамічних процесів у розвитку лексико-семантичного складу української мови є поява нових слів і нових значень, які відображають життя суспільства у всій повноті його виявів. Дослідники називають таке явище номінацією, яку розуміють як процес «творення і надання назв (та інших мовних позначень) пізнаним і вицленованим фрагментам дійсності, тобто встановлення відношень позначального і позначуваного між певною мовною одиницею і відповідним предметом (явищем, ознакою і т. ін.); ...називання як використання вже готових найменувань у процесі мовленнєвих актів» [10:417].

Семантична номінація набуває дедалі більшого значення з кожним етапом розвитку мови. За слушним висловом В. Телії, «"економічність" мови як одна із сутнісних її ознак, змушує мову уникати кількісного збільшення одиниць її плану вираження і, знімаючи неоднозначність плану змісту мовних одиниць при породженні тексту, звертає номінативну діяльність в русло вторинної номінації – до переосмислення вже наявних у мові номінативних засобів» [12:132]. На сьогодні, як зазначає дослідниця, залишилося дуже мало первинних найменувань – усі лексеми проходять семантичні зміни.

У дослідженні ми звертаємо увагу на семантичні явища в сучасній українській мові, оскільки вони, на нашу думку, сповна відповідають внутрішній властивості мови до продукування нових назв і понять, відповідаючи при цьому провідним настановам – економії мовних засобів, динамічності лексико-семантичної системи мови. Різні проблеми семантичних змін у мові були предметом вивчення Л. Булаховського, О. Безпояско, І. Вихованця, А. Загнітка, О. Стишова, А. Нелюби, Ю. Волежжаниної, О. Тур та ін. Водночас в українському мовознавстві досліджені не всі аспекти семантичної номінації. Зокрема, це стосується процесу розширення значень, зумовленого різними причинами. У російській та зарубіжній лінгвістиці семантична номінація вивчена більш детально (М. Докуліл, Г. Хютль-Ворт, В. Виноградов, Н. Шанський, Д. Шмельов, О. Єрмакова, Р. Розіна та ін.).

Семантичне номінування, як й інші типи номінації (словотвірний, синтаксичний), має ознаки:

– мотивованості (будь-який номен так чи інакше мотивується іншим – семантично, структурно, асоціативно тощо);

– парадигматичності (будь-який номен у процесі «народження» передбачає запрограмованість на входження до наявних, реальних мовних систем);

– модельності й зразка (будь-який номен, який би не був його ступінь несподіваності, незвичності, є звичайним, очікуваним, оскільки завжди твориться за наявними в мові моделями та зразками) [6:181].

Указуючи на семантичні трансформації в мові, автори монографії «Способы номинации в современном русском языке» виділяють зміни значення слова, зумовлені парадигматично й синтагматично.

Парадигматично зумовлені змінення значень слів, які можливі, за твердженнями дослідників, у межах однієї лексико-семантичної парадигми та між членами різних парадигм, уключають у себе розширення значень («узагальнення», «генералізація значення», «збільшення семантичного обсягу»), семантичний зсув і метафору. До синтагматично зумовлених змінень значень слів мовознавці відносять семантичну компресію та метонімію [8:55–60].

Будь-який зі способів семантичної номінації спричинює існування в мові різних за змістом й однакових за формою слів. Мовознавці, розглядаючи питання семантичної номінації, здебільшого обмежуються двома основними різновидами таких перетворень у структурі слова: метафорою та метонімією (іноді до цього переліку додаються функціональний спосіб номінації та синекдоха, які, по суті, є складниками названих вище явищ).

Ми розрізняємо такі семантичні процеси, що спричинюють змінення значень слова (як похідного, так і непохідного): метафоризація, метонімізація, розширення і звуження значень.

Предметом дослідження стали лексичні одиниці, у семантичній структурі яких відбулося розширення значення, що може супроводжуватися іншими семантичними і словотвірними процесами. Саме тому важко сказати, одиницями якого типу номінації вони є.

У цій статті з'ясовуємо причини, що викликають в українській мові процес розширення значень, який є одним із активних у лексико-семантичній системі сучасної української мови. Він охоплює різні групи лексики, а також різні лексико-граматичні розряди слів.

Розширення значень похідного слова, як засвідчує проведений аналіз, може бути наслідком різноманітних причин. Так, зокрема, для значної кількості дериватів це явище пов'язане із процесом детермінологізації. Наприклад, номен *фігурант*, який мав значення «артист балету, що бере участь у групових виступах», «драматичний актор, який виконує ролі без слів» (обидва значення – терміни зі сфери мистецтва), «звинувачуваний, підозрюваний або свідок у кримінальній справі» (термін криміналістики), розширив своє значення до повної реалізації словотвірної моделі «той, хто де-небудь фігурує» (*фігурант скандалу*, *фігурант події*). До загальновживаної лексики сучасної української мови потрапили також такі терміни: *висуванець* «у перші роки радянської влади: робітник, що висунутий на якусь відповідальну посаду» → «будь-яка особа, що висунута на якусь посаду», *розстріл* «дія, пов'язана із розстрілюванням» → «розгром, знищення» тощо. В основі розвитку нетермінологічних значень від термінологічних, що спричинює розширення семантики останніх, лежить, за слухним висловом О. Тур, абстрагуєча властивість людського мислення встановлювати зв'язки між поняттями – науковим і з неспеціальною, побутовою сфери [9:147].

Прикметно, що таке розширення значень спричинює втрату словом ідіоматичності (тобто відбувається дефразеологізація його значення), унаслідок якої термін стає відомим не лише обмеженому колу спеціалістів конкретної галузі знань чи діяльності, а всім носіям мови. Можемо також стверджувати, що розширення значень іноді викликає не лише дефразеологізацію, а й втрату словом багатозначності. Цей процес можна простежити за схемою: однозначне слово → багатозначне → однозначне (*капустник* «город, поле, де посаджено капусту» → «город, поле, де посаджено капусту» і «творчий вечір актора, співака, музиканта» → «творчий вечір актора, співака, музиканта»). Подекуди широкі тлумачення окремих слів, які ґрунтуються на одиницях, зафіксованих у словниках, не завжди відповідають їхньому реальному вживанню, скоріше демонструють потенційні можливості похідних певних словотвірних типів.

Розширення значення похідного може бути спричинене і термінологізацією, хоча в сучасному мовознавстві існує думка про термінологіза-

цію як процес, пов'язаний лише зі звуженням семантики – від слова загальновживаного до спеціального (від широкої сфери використання до вузької). На нашу думку, термінологізація часто є розширенням меж використання лексеми, оскільки додає певні інноваційні семи до тих, що вже існували в структурі слова. Твірне слово не припиняє в такому випадку свого активного функціонування у мові, дуже часто поряд із термінологічним значенням, як зауважує Б. Головін, живе і загальне, не термінологічне [3:97], що уможливує одночасне існування необмеженої кількості номінативних значень однієї лексеми (наприклад, *консервація* – «тимчасове припинення розвитку, діяльності чого-небудь», «щось, піддане спеціальному обробленню для запобігання псуванню, розкладанню», *консервація земель* – «припинення господарського використання земель на невизначений термін»; *піщаник* – «жовтий ховрах, який живе в ковилових степах, напівпустинях і пустинях», «невеликий птах ряду куликів, що живе на берегах морів», «осадова гірська порода, що складається з піску, цементованого глиною, вапном і т.ін.», «будь-що, пов'язане із піском чи розташуванням біля піску»).

Зазначимо, що на рівні дієслів такий процес розширення значень стосується здебільшого колишніх жаргонізмів: за рахунок збільшення кола об'єктів при перехідних дієсловах (*зав'язати* – «припинити злочинну діяльність» → «припинити будь-яку діяльність»); шляхом усунення семи «засіб», «спосіб» (*доїти* – «вимагати гроші за допомогою шантажу, погроз» → «вимагати у будь-який спосіб»); шляхом зміни (розширення) адресата дії (*доносити* – «сповіщати про будь-що органи безпеки чи владні структури» → «сповіщати будь-кого»). Ці приклади підтверджують висновок А. Нелюби про те, що джерелами розширення семантичної структури слів є аргі-жаргонові системи, оскільки в них завжди використовувався принцип «стара форма – новий зміст» [5:113].

Подекуди розширення значень слова виникає внаслідок часткової енантіосемії. Здебільшого вона властива відсубстантивним і віддієслівним дериватам зі значенням істот. Уважають, що антонімічні значення переважно пов'язані із суміщенням у назвах істот значень агенса і пацієнса. Таку енантіосемію О. Єрмакова називає актантною [7:48]. Наприклад, розширення семантики слова *відказник* ґрунтується на протиставленні актантів «дитина, від якої відмовилися батьки» і «батьки, які відмовилися від дитини», *тюремник* – «наглядач у тюрмі» і «особа, за якою наглядають у тюрмі; в'язень», *смертник* – «особа, засуджена до смерті» і «особа, яка доб-

ровільно іде на смерть; терорист-смертник» тощо. І в цьому випадку можемо спостерігати використання готової словотвірної структури, яка повторно реалізує свої дериваційні можливості.

Як ми знаємо, системними парадигматичними відношеннями, якими відзначається лексико-семантична система української мови, є, зокрема, гіперо-гіпонімічні відношення. Розширення кола позначуваних понять спричинює відрив від денотата. Цей процес, з одного боку, може бути викликаний гіперонімізацією, коли слово починають використовувати до різних позначуваних, далеких від попереднього денотата, що закріплений лексикографічно (наприклад, *коктейль* – «напій, що становить суміш коньяку, лікеру та вин», «напій, приготовлений із суміші молока з сиропом і морозивом», «ділова або дружня зустріч, під час якої п'ють коктейлі», «особливим чином приготовлений лікувальний напій або рідкий лікарський препарат» → «будь-яка суміш», «щось, що поєднує в собі різне, різнорідне»), а з другого боку, – заміною одних гіпонімів іншими (*штани* як назва одягу не лише для чоловіків, а й для жінок, – компонента «для жінок» не було у первинному значенні слова). У цьому випадку також констатуємо розширення значення слів. Семантичні змінення, пов'язані з відривом від денотата, викликані, на думку О. Єрмакової, випадками неправильного слововжитку: слово втрачає ознаку неправильності і починає активно функціонувати в мові паралельно з іншими значеннями лексеми [7:49–55].

Із прикладів бачимо, що часто змінення, які відбуваються у семантичній структурі слова, супроводжуються повторним використанням словотвірних моделей. Але інколи розширення значення може бути спричинене й повторною реалізацією відповідних словотвірних моделей. У науковій літературі використовуються й інші терміни на позначення цього явища: ремотивація, перемотивація, уподібнення, перенесення значень, паронимазія, своєрідна декореляція. За термінологією А. Нелюби, – також римейк у словотвірній номінації [5]. Труднощі у визначенні сутності цього поняття науковець пояснює тим, що під час появи номена взаємодіють різні типи номінації, кожен із яких відбивається на результаті. За словами дослідника, «семантичні перетворення є наслідком вторинної номінації, за якої "повторне використання слова в ролі назви завжди мотивовано його попереднім значенням, звідси й ефект переосмислення слова..."» [5:116].

Повторна реалізація словотвірної моделі можлива в межах тієї самої понятійної групи лексики: назва особи, тварини (риби, птаха тощо), назва неістоти, назва предмета тощо (*газе-*

тяр – «видавець газети або її співробітник», «той, хто продає газети», *наметник* – «той, хто ночує в наметі», «той, хто відстоює чийсь інтереси, учасник наметового містечка»). Однак в українській мові є значна кількість слів, яка поєднує в межах однієї словотвірної структури значення предмета і значення особи (наприклад, *молочник* – «посудина, у якій подають до столу молоко або вершки» і «той, хто приймає молоко», «той, хто торгує молоком і молочними продуктами»; *розмовник* – «посібник для вивчення іноземної мови» і «той, хто розмовляє з ким-небудь; співрозмовник»; *нічник* – «лампа або інше джерело світла» і «той, хто діє вночі», «тварина, яка веде нічний спосіб життя»; *телятник* – «хлів для телят» і «той, хто доглядає телят» тощо). Одні вчені розглядають таке явище як омонімію, інші – як багатозначність. Тлумачні словники також по-різному кваліфікують аналогічні одиниці (за словником: *торф'яник* – «1. Поклади торфу, торфове болото; 2. Робітник на торфодобуваннях. // Фахівець із торфодобування»; але *подорожник*¹ – «Придорожній бур'ян звичайно з прикореневими листками та з безлистим стеблом і дрібними квітками, зібраними в колос; використовується в народній медицині»; *подорожник*² – «Той, хто подорожує») [2]. Аналіз слів із такою семантичною структурою дає змогу стверджувати, що вони становлять собою певні семантичні моделі: «сукупність предметів, названих твірною основою» – «особа, рід діяльності якої пов'язаний із тим, що названо твірною основою»; «конкретний предмет, названий твірною основою» – «особа, рід діяльності якої пов'язаний із тим, що названо твірною основою»; «будівля, пов'язана з тим, що названо твірною основою» – «особа, рід діяльності якої пов'язаний із тим, що названо твірною основою» тощо. Зауважмо, що такі похідні можуть бути утворені як від однієї твірної основи, так і від різних (*запасник* – «військовозобов'язаний, що перебуває в запасі» ← *запас*, *запасник* – «приміщення, місце для зберігання чого-небудь резервного» ← *запасний*, *запасати*). Отже, одне зі значень виникає тому, що є готова структура з іншим значенням, тобто має місце повторна реалізація словотвірної моделі як механізм породження різних значень у похідних.

Кожне лексичне значення одиниці, утвореної внаслідок повторної реалізації словотвірних потенцій мови, відзначається ідіоматичністю семантики. Зважаючи на це, виділяють кілька закономірностей повторної реалізації словотвірної моделі:

1) у межах однієї словотвірної структури на основі одного значення твірного слова може виникати кілька ідіоматичних значень похідного,

але ніколи не буває кілька значень похідного, позбавлених ідіоматичності;

2) якщо одна з реалізацій словотвірної моделі має фразеологічний характер, то всі повторні реалізації на основі того ж значення твірного слова будуть також фразеологічно пов'язаними [8:112].

Найбільші можливості повторних реалізацій словотвірної моделі, на думку вчених, мають відсубстантивні похідні на позначення назв істот і предметів, оскільки вони становлять собою відкриті семантичні структури, а породжувальні властивості субстантивних мотивуючих основ викликають творення необмеженої кількості значень деривата. Наприклад, відсубстантивне похідне *піщанка* має три значення, фіксовані Тлумачним словником В. Бусела: «1. Те саме, що піщаник (жовтий ховрах, який живе в ковилових степах, напівпустинях і пустинях); 2. Невелика морська риба ряду окунеподібних з ви-

довженим, стиснутим із боків тілом, яка живе біля берегів, на піщаному ґрунті, куди заривається на ніч або в разі небезпеки; 3. Трав'яниста рослина родини гвоздикових, яка росте на пісках» [2]. Однак цей номен може мати необмежену кількість значень, адже *піщанкою* в розмовному мовленні називають не тільки ховраха, рибу чи рослину, а й інші поняття, пов'язані з піском, чи щось, розташоване біля піску (*піщанка* – «піщана яма», «насип з піску», «місцевість, усяпана піском» тощо).

Отже, є всі підстави твердити, що розширення значень досить часто відбувається в лексико-семантичній системі української мови. Причинами такого явища можуть бути різноманітні семантичні та словотвірні процеси у структурі похідного слова, у тому числі детермінологізація і термінологізація, енантіосемія, відрив від денотата, а також повторна реалізація словотвірної моделі.

Література

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник / [авт.-уклад. Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо]. — Тернопіль : Джура, 2007. — 260 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
3. Головин Б. Н. Введение в языкознание / Б. Н. Головин. — М. : Высш. шк., 1977. — 311 с.
4. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Теодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко. — К. : Либідь, 2001. — 223 с.
5. Нелюба А. Римейк у словотвірній номінації / А. Нелюба // Наукові записки. Серія : Філологія. Збірник наукових праць. Вип. 10. У 2-х т. — Вінниця, 2008. — Т. 1. — С. 113 — 118.
6. Никитевич В. М. О минимальной номинативной единице и предмете ономотологии / В. М. Никитевич // Проблемы лексикологии: Сб. статей. — Минск : Изд-во БГУ, 1973. — С. 115. — 124.
7. Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX — XXI веков / [отв. ред. Л. П. Крысин]. — М. : Языки славянских культур, 2008. — 712 с.
8. Способы номинации в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. — М. : Наука, 1982. — 296 с.
9. Тур О. М. Семантичне переосмислення лексем як один зі способів творення сучасних термінів землеустрою та кадастру / О. М. Тур // Наукові праці. Вип. 92. Том 105. — Серія : Філологія. Мовознавство. — С. 145 — 149.
10. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський та ін. — К. : Українська енциклопедія, 2000. — 752 с.
11. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. — М. : Изд-во Московского университета, 1968. — 310 с.
12. Языковая номинация (Виды наименований) / Б. А. Серебренников. — М. : Наука, 1977. — 358 с.

© О. В. Ляхова, 2010